

KISPARCELLÁS MŰVELÉSŰ DOMBVIDÉKI SZŐLŐHEGYEK TÁJSZERKEZETÉNEK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

GYARMATI KRISZTINA

Budapesti Corvinus Egyetem, Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék
1118 Budapest, Villányi u. 28-43. e-mail: peremizs@freemail.hu

Kulcsszavak: Zalai-dombság, tájszerkezet, tájkarakter, tájtörténet, szőlőhegy, népi építészet

Összefoglalás: A kisparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek a magyar táj karakteres elemei. Kialakulásukat a gazdálkodás, elsősorban a szőlőtermesztés jelentősége indukálta. A szőlőterületek középkori jogállásának nagy szerepe volt annak a közösségnek a kialakulásában és fenntartásában, amely a szőlőhegyek többféle tekintetben vizsgálható, értékes sokféleségét létrehozta. A napjainkig fennmaradt mozaikos tájszerkezet számos kultúrtörténeti érték hordozója, amely táji-történeti tagozódást követ. Jelen tanulmány témája a szőlőhegyek tájtörténetének, tájszerkezetének vizsgálata és a tájértékek sokféleségének helyszíni példákon keresztül történő illusztrálása. A tanulmány kérdéseket vet fel a szőlőhegyek jövőjével, a tájkarakter-védelem lehetőségeivel kapcsolatban.

Bevezetés

A szőlőhegyeken a XIV. századtól folyamatos, kézi erőre épülő művelés következtében kialakult tájszerkezet számos ökológiai, kultúrtörténeti és társadalmi értéket, tájelemet hordoz, amelyeket a művelés érdekében létrejött közösség hozott létre. A szőlőhegyek diverzitásának szintje többféle léptékben és vonatkozásban tanulmányozható. Kialakulása egy olyan természeti-társadalmi-gazdálkodási egység működésének következménye, amelynek elsődleges alapja a gazdálkodás.

Az értékek csoportjainak jellegzetességei – akár a népi építkezés, akár a gazdálkodási formák tekintetében – táji-történeti tagozódást követnek, csakúgy, mint a szőlőhegyek autonomitását jelző, középkorban kialakult szőlőhegyi szabályzatok első formái. Ezek a szabályzatok számos tájszerkezetre vonatkozó információt tartalmaznak, amellyel alátámasztható, hogy a szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulásában az alulról szerveződő szabályozás alapvető jelentőséggel bírt. Ez különbözteti meg a kisparcellás, mozaikos tájszerkezetű szőlőhegyeket a nagyparcellás, összefüggő, homogén szőlőtermesztő területektől, ami a birtokosok sokféleségére vezethető vissza.

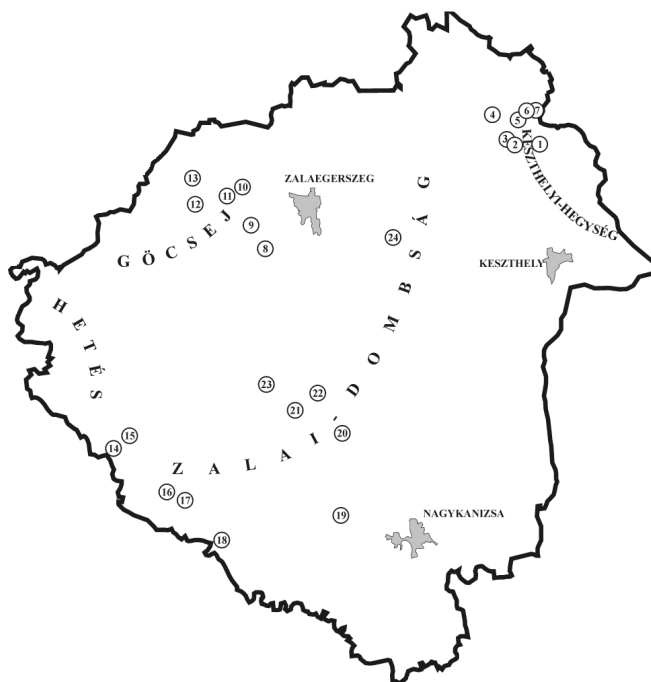
A szőlőhegyek fejlődése a korán kialakult autonomitás következtében más művelt területektől jellemzően eltért, fejlődésük önálló tájszerkezet-változással járt együtt, amely nagymértékben elősegítette a kisparcellás művelés kialakulását és fennmaradását. Miatán a tulajdonjog valóban a szőlőművelők kezébe került (1848), a második nagy földterületi tulajdon-átalakítás, a téészesítés időszakában sem változott lényegesen a területek sorsa. Ezek a dombvidéki területek többnyire alkalmatlanok voltak a nagyüzemesítésre, ezért maradványterületként (CROS KÁRPÁTI et al. 2004), zártkertként továbbra is a birtokosok tulajdonában maradtak, ezáltal mód nyílt a hagyományos tájszerkezet fennmaradására. A mozaikos tájszerkezet mai, diverz struktúrájának kialakulását a tájtörténeti sajátosságok, az eltérő területkezelés mellett a környezeti változások (filoxeravész) is eredményezték.

A nemzetközi irányzatokat figyelemmel kísérve a tájkarakter-védelem egyre fontosabb szerephez jut az európai kultúra védelmének részeként (European Landscape

Convention, 2000). Hazánkban is egyre nagyobb az érdeklődés a tájkarakter-védelem iránt, különösen a világörökség jogi fogalmának hazai megjelenése óta (1985. évi törvényerejű rendelet). A kisparcellásan művelt, dombvidéki szőlőhegyek a hazai táj karakteres elemei, amelyek kevés figyelmet kapnak ebben a vonatkozásban. Védelmük kérdéseivel, a vizsgált szőlőhegyek tájtörténetének, tájszerkezet-fejlődésének és jelenlegi helyzetének értékelésével, valamint a szőlőhegyek sokféleségének, az értékek táji-történeti tagozódásának vizsgálatával foglalkozik jelen tanulmány.

Anyag és módszer

Az értékfelmérésekben érintett szőlőhegyek Zala megyében található, földrajzi elhelyezkedés szempontjából a megye négy területére csoportosulnak: keleten a Keszthelyi-hegységhez tartozó Kovácsi-hegycsoport peremén; a Zalai-dombvidék keleti szegélyét képező domborokon; a Vasi-hegyháttól délre, Göcsej belső területén és a Lendva–Mura völgyet szegélyező domborokon helyezkednek el, összesen 25 település közigazgatási területéhez tartoznak (1. ábra).

1. ábra A vizsgált szőlőhegyek Zala megyében: 1-Zalaszántó, 2-Vindornyalak, 3-Vindornyaszőlős, 4-Kisgörbő, 5-Nagygörbő, 6-Döbröce, 7-Sümeprága, 8-Nagylengyel, 9-Dobronhegy, 10-Boncodföldre, 11-Kávás, 12-Salomvár, 13-Zalacséb, 14-Lendvadedes, 15-Lenti (Lentihegy), 16-Dobri, 17-Csörnyefölde, 18-Murarátka, 19-Eszteregnye, 20-Börzönce, 21-Pusztamagyaród, 22-Pusztaszentlászló, 23-Gutorföldre, 24-Misefa

Figure 1. Analysed vineyards in Zala county: 1-Zalaszántó, 2-Vindornyalak, 3-Vindornyaszőlős, 4-Kisgörbő, 5-Nagygörbő, 6-Döbröce, 7-Sümeprága, 8-Nagylengyel, 9-Dobronhegy, 10-Boncodföldre, 11-Kávás, 12-Salomvár, 13-Zalacséb, 14-Lendvadedes, 15-Lenti (Lentihegy), 16-Dobri, 17-Csörnyefölde, 18-Murarátka, 19-Eszteregnye, 20-Börzönce, 21-Pusztamagyaród, 22-Pusztaszentlászló, 23-Gutorföldre, 24-Misefa

A szőlőhegyek történeti jellemzőinek értékeléséhez elsődleges forrásanyagként kerültek felhasználásra a Zala Megyei Levéltárban fellelhető szőlőhegyi articulusok, hegyközségi jegyzőkönyvek és Zala vármegye statútumai (lásd: forrásjegyzék). A szőlőhegyi szabályzatok eredetű publikációkban is megjelentek (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, Néprajzi Közlemények, múzeumi kiadványok és magánkiadások). Ezek közül kiemelendők Égető (1985, 2001) munkái, amelyekben számos szőlőhegyi szabályzatot eredetiben tett közzé.

A szőlőhegyek tájszerkezeti vizsgálatainak alapját képezték a szabályzatokon kívül a Zala Megyei Levéltár Térképtárában található történeti térképek, amelyek többsége a XIX. századból származik. Kiemelendők az úrbérrendezés idejéből származó térképek, amelyek a szőlőhegyek parcelláinak elhelyezkedését, méreteit és tulajdonosi körének vizsgálatát is lehetővé teszik. Az első, második és harmadik katonai felmérés térképei elsősorban a szőlőhegyek kiterjedésének, az épületek elhelyezkedésének és a környező területhasználatok változásainak vizsgálatára adtak lehetőséget.

A szőlőhegyek jelenlegi tájszerkezetének és tájértékeinek vizsgálatát nagyrészt helyszíni bejárásokon keresztül, másrészt a Földmérési és Távérzékelési Intézet 1:10.000 méretarányú topográfiai térképeinek és a jelenlegi településszerkezeti tervek szabályozási tervlapjainak segítségével végzem.

Jelen tanulmányban nem szerepelnek a térképek feldolgozásának részletei, mert ezek a vizsgálatok még nem zárultak le. A további vizsgálatok tervezett módszerei között szerepel a tájszerkezet-változás térinformatikai eszközökkel történő vizsgálata és értékelése.

Eredmények

A kisparcellás művelésű szőlőhegyek tájszerkezeti jellegzetességei

A szőlőhegyeken a XIII. századtól folyamatosan végzett, szabályozott művelés a tájszerkezet viszonylagos állandóságát eredményezte. A szőlőhegyeken végzett művelés döntően kézi erőre épült. A hagyományos művelés, a kialakult állandósult szerkezet, a területhasználatok mozaikossága révén ezek a dombok szegélygazdag, változatos élőhelyek: kaszálórétek, extenzív gyümölcsösök, szegélycserjések, hagyásfák, erdőmozaikok mellett különböző regenerációs stádiumban lévő felhagyott parcellák ékelődnek a keskenyparcellás szőlőterületek közé.

A vizsgált szőlőhegyek tájszerkezetében számos sajátosság figyelhető meg, amelyek többé-kevésbé összefüggenek egymással.

Elhelyezkedésükben egyik alapvető kérdés, hogy milyen viszonyban állnak a településekkel. Amennyiben egy településhez szervesen kapcsolódnak, a település kertjei, gyümölcsösei a szőlőhegyre felkúsznak. Gyakori azonban az önálló, településekhez szorosán nem kötődő forma, amikor a szőlőhegy azoktól izolált, zárványszerűen ékelődik be a dombvidéki tájba. Ennek oka, hogy a szőlőhegyek már a középkorban viszonylagos autonómiát élvezhettek, így a szőlőhegyek elhelyezkedése, kialakulása és fejlődése nem köthető szervesen a települések életéhez. Egy-egy szőlőhegyen több településről származó birtokosok alkottak önálló közösségeket, a szőlőhegyek földrajzi elhelyezkedését elsősorban a természeti adottságok határozták meg.

A domborzati adottságok, elsősorban a lejtőviszonyok következménye, hogy a terü-

letek hasznosítása domboldali formát, vagy dombhíti formát követ. A domboldali forma esetében a dombtetőn eltérő hasznosítási formát (többnyire erdőt) találunk. A szőlőhegyek jellemző építkezési formája, a beépítés szerkezete alapján szintén két jellemző típus különíthető el: a szórt jelleg, amikor az épületek szabálytalan rendben, a szőlőhegyen „elszórva” található, és a szabályos úthálózattal jellemezhető forma, ahol az épületek szabályos településekre jellemző utcás elrendeződést követnek (4. ábra).

Ezek a típusok egymással összefüggenek, és alapvetően meghatározzák a szőlőhegyek tájszerkezetét. A lankásabb domboldalakra a filoxéravész után könnyen felkúsztak a keskeny parcellák a szántóterületek is, ellentétben a meredek szakaszokkal. A meredek domboldalak lejtésük miatt alkalmatlanok szántók kialakítására, ezért változásuk a filoxéravészt követően az előbbiektől eltért, nem érvényesült a szántók térhódítása.

A szőlőhegyek kialakulása, a szőlőhegyi szabályzatok tájszerkezeti vonatkozásai

„Valamint a Hordó a Szüretnek Kölke
Ugy a jó Rendtartás Mindenek lölke”
ZML, 1830

A dunántúli szőlőművelés meghonosodása a kelták-rómaiak időszakára tehető, a dombvidéki szőlőhegyek jelenlegi területén a művelés feltehetőleg a középkorban kezdődött el (ÉGETŐ 1980). Az irtásföldeken meginduló szőlőtelepítésről a XIV. században már területi információkat is tartalmaznak a forrásanyagok: a Dunántúlon két, egymástól eltérő nagy szőlőtermő vidék körvonalazódik, amelyből az egyik Zala, Veszprém, Somogy, Baranya, Verőce megyék főleg paraszti szőlőterületei (BELÉNYESY 1955).

Ezeknek a szőlőterületeknek a megnevezésére a XIII. századtól a „*hegy*”, *szőlőhegy*’, *mons*’, *montes vinearum*’, *promontorium*” (ÉGETŐ 1980) kifejezések terjedtek el. Elnevezésük nem egyszerűen a domborzati jelleghez, hanem ahhoz a sajátos jogálláshoz köthető, amely a szőlőbirtokokat már a korai középkorban jellemezte (ÉGETŐ 1980). Kialakulásuk a jobbágytelek formálódásával párhuzamosan ment végbe (ÉGETŐ 2001). A feudális jogrendben a szőlőhegyi birtok az akkori viszonyokhoz képest szabadforgalmú volt. A hegyvám megfizetése és a művelés fejében birtokosa szabadon adhatta-vehette, utódjaira örökíthette birtokát. A szőlőhegyi parcellák birtokosa egyaránt lehetett polgár, nemes és jobbágy. A sokféle tulajdonos több településről érkezhetett, így egy település határában található szőlőhegyen más településről származó jobbágnak vagy nemesnek is lehetek birtokaik. A sokféle rangú, származású birtokosból a „szabad forgalom” következtében kifejlődő közösségek a településektől eltérő irányítást, szervezetséget kívántak (BELÉNYESY 1955, VAJKAI 1964, CSOMA 1993). A szőlőhegyeken földesúri jóváhagyással hamar kialakult egy olyan autonóm irányítási rendszer, amelyben a szőlőhegyek birtokos közösségéből választott testület, az esküdtek, élükön a hegybíróval vagy hegymesterrel szokásjog alapján saját maguk határozták meg a közösségi életet szabályozó rendelkezéseket (articulusok), a szőlőhegyi szabályzatot.

Ezekben a hegytörvényekben széleskörűen szabályozták a szőlőbéli munkák rendjét és idejét, meghatározták a kötelező erkölcsi szabályokat, közösségi és egyéni jogokat és kötelezettségeket. A különböző szőlőhegyek szabályzatai alapelemeikben hasonlóak voltak, de egészen addig, amíg megyénként nem egységesítették ezek szövegét, helyenként eltértek, így többféle (táji) változatban maradtak fenn. A szabályzatok vizsgálata arra en-

ged következtetni, hogy jelentős mértékben befolyásolták a szőlőhegyek fejlődését, tájszerkezetének rendjét. A szabályzatok mellett egyes tájhasznosításra vonatkozó információk a hegyközségi iratok feljegyzéseiben is fennmaradtak. A vizsgált forrásanyagokban az alábbi táji vonatkozások találhatóak (a hivatkozási szám a forrásanyagot jelöli, a felső index az articulus sorszámát, jegyzőkönyv esetén a feljegyzés évszámát mutatja):

- A vizsgált artikulások mindegyikében az első pontok között szerepelnek az utak, árkok, a gyepű karbantartására és a területek határaitra vonatkozó szabályzatok (1⁽³⁾, 2^(3,6), 3^(3,22,28), 4^(11,14), 5^(5,11,14,31,33), 6⁽⁵⁾, 7^(5,20), 8^(7,8,10), 9^(11,14,31), 10^(2,22,16,17), 11^(I,VII,16,18), 12^(2,10), 13^(II), 14^(2,2,3,4), 15^(1,16–18, L.IX.), 16^(1,7,16,18), 17^(2,3,7,12,14,15), 18⁽¹⁾, 19^(12–15), 20^(X–XII), 21^(2,3,7,12,14,15)). A rendeletek tiltották új utak, kapuk kialakítását, az útról való letérést, a gyepű áthágását is és szigorúan előírták a parcellahatárok, gyepűk, kapuk ápolását. A birtokhatárokon található mezsgyék ma is fontos értékei a szőlőhegynek. A szabályozási pontok jelentősége a birtokviszályok elkerülésén kívül erózióvédelmi, ugyanakkor hozzájárult a birtokhatárok, a kisparcellás szerkezet állandósulásához is.
- A szabályzatokban utalás történik más területhasznosításokra is; meghatározásra került az egy birtok fogalma, ami a szőlőterület mellett gyümölcsöst, hajlékot és kaszálót jelentett – így bizonyítható, hogy a szőlőterületek mellett jelentősége volt más területhasznosításoknak is (22¹⁸⁷¹).
- A szőlőterületeken és a gyümölcsösökben szabályozták a legeltetés rendjét (8⁽⁹⁾, 10^(5,6), 11^(III, pástorinstructio/3), 12⁽⁸⁾, 15^(3,L), 16⁽³⁾, 17⁽¹⁰⁾, 18⁽³⁾, 19⁽¹⁷⁾, 20^(XIV), 21⁽¹⁰⁾, 22^{1853,1856,1859}). Ennek oka a szőlő és a gyümölcs termésének védelme, ugyanakkor a szőlőhegyi állattartásra vonatkozó utalások az egykori állattartás formáira, a tartott állatok körére is utalnak.
- A szőlőhegyi gazdálkodás része volt a gyümölcsösök védelme is. A szőlőterületekhez tartozó gyümölcsösök ültetését szorgalmazzák (7⁽¹¹⁾), a gyümölcsfák védelmére külön rendeletek vonatkoznak (7⁽⁸⁾, 12⁽¹¹⁾, 14⁽¹¹⁾, 17⁽¹³⁾, 21⁽¹³⁾). A gyümölcsfák közül kiemelt értéket képviseltek az oltványok, a nemes fajták (12^(17,5), 14⁽²⁹⁾, 17⁽²⁹⁾, 21⁽³⁰⁾). A szőlőhegyeken ma is számos történeti fajta idős fája megtalálható, azonosításukhoz, eredetük, megjelenésük idejének meghatározásához esetenként segítséget nyújthat a szőlőhegyi szabályzatokban említett fajták neve. A gyümölcsös fontos szerepet töltött be a szőlőhegyen, amire a szabályzatokban tanúsított kiemelt figyelem is utal.
- A rendeletek gyakran szabályozták a művelés térbeli rendjét, elsősorban a gyümölcsösök és szőlők egymáshoz viszonyított helyzetét (5⁽³⁰⁾, 7⁽¹¹⁾, 15^(VIII), 9⁽³³⁾). Többségükben a szőlőterület beszántása a felhagyással egyenrangú véteknél számít, a szántást végzett gazdát tulajdonának elvesztésére, ekéjének eltörésére ítélik (4⁽²⁴⁾, 5⁽²³⁾, 9⁽²⁴⁾, 13^(XI), 14⁽²⁰⁾). Ugyanakkor elősegítik a művelést is: aki parlag területet megművel, jogokhoz jut (10⁽¹⁵⁾, 11⁽¹⁵⁾, 15⁽¹⁵⁾, 15^(VII), 16⁽¹⁵⁾, 17⁽²²⁾, 18⁽¹³⁾, 21⁽²²⁾). A szőlő határa, a szőlőalj szélességének, művelésmódjának szabályozása információkat ad a szőlőn kívüli területhasznosításokról (19⁽²⁴⁾).
- Számos rendeletben felhívják a figyelmet a szőlők védelmére, megemlítik a naptári napokhoz kötődő művelési rendet (7⁽²²⁾, 8⁽¹⁴⁾). A lopás büntetésének kiszabásakor előfordul, hogy külön felsorolásra kerülnek a szőlőtőke, szőlőkaró és az oltvány mellett a szőlő művelésére, bor tárolására használt eszközök (8⁽¹⁵⁾). Ezekből az információkból következtethetünk a művelésmódra, a művelés időrendjére.

- Különösen az erdőterületekkel határos szőlőhegyeken nagy a jelentősége a szőlőterületeken folyó vadászat szabályozásának (12⁽⁷⁾, 14⁽¹⁷⁾, 17⁽⁹⁾, 19⁽¹⁶⁾, 20^(XIII), 21⁽⁹⁾), az erre vonatkozó rendeletek utalhatnak a környező területhasználatra.
- Minden hegytörvényben szigorúan tiltják a művelt területek felhagyását. Amennyiben egy birtokos a szőlőjét nem műveli, azt automatikusan elveszíti és a terület új tulajdonost kap (3⁽³⁰⁾, 7⁽⁴⁾, 10⁽²¹⁾, 12⁽¹²⁾, 13^(XII), 14⁽¹⁹⁾, 17⁽²⁰⁾, 19⁽²³⁾, 21⁽²⁰⁾). Ez a szabályozás szintén a művelés szerkezetének kontinuitását segítette elő.
- Egyes szabályozási pontok inkább tájtörténeti vonatkozásúak: számos szőlőhegyi szabályzatban és a hegyközségi iratokban említést tesznek a pálinkafőzésről (7⁽¹⁸⁾, 22^{1853,1859,1868}). Ahol a pálinkafőzés a szőlőhegyen történt, ott a pincék, prэшházak mellett a pálinkafőző kunyhókban (kukollák) tárolták a cefrét és főzték a pálinkát (VAJKAI 1964). Ezek helyét ma már csak dűlőnév őrzi.

A szőlőhegyi szabályzatok hosszú ideig fennmaradtak. A jobbágyfelszabadítás után az addig szabad forgalmú, de bérelt földek művelőik tényleges tulajdonává váltak, így a szőlőhegyi közösségek élete a polgári időszakban nagyrészt változatlan maradt. A tulajdonviszonyok következő nagy átalakulásának idejében, a termelészövetkezetek megalakulásakor a szőlőhegyek – mint nagyüzemesítésre alkalmatlan területek – maradványterületként zártkert besorolást kaptak (CROS KÁRPÁTI et al. 2004, Lapos 1988), így a középkori helyzethez hasonlóan egyfajta „kitörési” pontok voltak elfogadott tulajdonként a társadalom széles köre számára.

A változás tehát nem a tulajdonviszonyokban következett be, hanem a szőlőhegyek szabályozása terén. A hegyközségek 1945-ben szűntek meg, az egykori szabályzatok kiterjedtek a szőlőhegyi élet minden elemére, különös tekintettel a művelésre, az átalakult szabályozási rendszer azonban egyetlen művelési közösségnek a termelészövetkezetet ismerte el, ezért a kialakuló új szabályozás nem vonatkozott művelésre, hanem elsődlegesen az építési jogokra és kötelezettségekre koncentrált. Ehhez társult, hogy a zártkertek még így sem kerültek szabályozásra. A zártkerti besorolás a szőlőhegyeken kívül elsősorban üdülésre használt területekre koncentrált, így ebben a kategóriában számtalan, különböző adottságokkal és szerkezettel rendelkező terület kapott helyet. A területek sokféleségéből adódóan nehéz is lett volna olyan szabályozási rendszert találni, ami minden zártkert típusú területre illeszthető. Az üdülési igény térhódítása és a szabályozatlanság következtében néhány évtized alatt az érintett területek sorsa csakhamar irányíthatatlanná vált. A zártkert kategória ma is létezik a földhivatali nyilvántartásokban, annak ellenére, hogy önálló szabályozási övezetként vagy terület-felhasználási egységként azóta sem jelent meg a jogszabályokban.

A vizsgált szőlőhegyeken a hegyközségek 1994 óta sem alakultak újjá. A településrendezési eszközök átalakítása óta (253/1997 Korm. rend.) a szőlőhegyek a beépítésre nem szánt, mezőgazdasági terület terület-felhasználási egységbe tartoznak, és többnyire kertes mezőgazdasági övezetként kerülnek szabályozásra a településrendezési tervek szabályozási övezeteként. Ez a kategória lehetőséget ad a tervezők és főként a települési önkormányzatok számára az építési jogok és kötelezettségek meghatározásához, de ez a szabályozás még megfelelő szemlélettel rendelkező döntéshozók és tervezők esetében is messze elmarad az egykori szabályozások komplexitásától. Kérdéses, hogy a szőlőhegyi közösségek szintjétől régen elszakadt szabályozási rendszer jelenlegi gyakorlata mennyire szolgálja a szőlőhegyek kialakult tájszerkezetének védelmét.

A táji tagozódás példái a pince- és présházépítkezésben

A szőlőhegyek tájszerkezetére a történeti térképek és a szabályozási formák információi alapján már a XIII. századtól következtethetünk, de a részletes beépítésre vonatkozó első jelentős forrásként az úrbérrendezés térképei vehetők figyelembe, ahol feltüntetésre kerültek a mai helyrajzi számos rendszerhez hasonlóan számozottan a telkek és az építmények is. A ma is látható legrégebbi pincék a XIX. századból valók, ezért a helyszíni vizsgálatokból levonható következtetések elsősorban az ez utáni időszakra vonatkoznak. A szőlőhegyen található kultúrtörténeti értékek táji tagozódást követnek, amelyet a fa- és kőfalas pince- és présházépítkezés példái is alátámasztanak.

A szőlőhegyen kialakult építkezési gyakorlat, a pincék és présházak építési módjának átalakulása a lakóépületekhez képest lassúbb folyamat. Ennek köszönhető, hogy a szőlőhegyeken a népi építkezés hagyományai jobban fennmaradtak, így sok esetben könnyebben tanulmányozhatók, mint a lakóépületeken. Ehhez társul, hogy a tulajdonosok sokféle származása, rangja következtében egy-egy szőlőhegyen számos építészeti változat alakult ki (VAJKAI 1964).

A szőlővel kapcsolatos munkák a hegyen folytak, beleértve a préselést és a tárolást is. A Dunántúlon elterjedt préseléses eljárás miatt az épületek jellemzően présházpincék és présház pincék (VINCE 1958, ISTVÁNFI 1997). A faluvégi pincesor, a lyukpincék ezen a vidéken ismeretlenek. Ennek egyik oka feltehetőleg az, hogy a völgyekben fekvő településeken a talajvízszint és a környező vízfolyások áradásai miatt nehéz lett volna megfelelő körülményeket biztosítani a bor tárolására.

Kialakulásuk másik fontos oka azonban az, hogy három funkciót kellett betölteniük: a művelés idején a helyszínen lakásra, egész évben tárolásra, szüretkor pedig feldolgozásra használták az épületeket. Ez megint visszavezethető a jogállásra, amelynek következménye, hogy a szőlős gazdák gyakran távol eső településekről származtak (VINCZE 1958). A szőlőhegyi épületekhez kapcsolatosan az időszakos tartózkodásra alkalmas helyiségen kívül vagy az épületek mellett gyakran istállót, pajtát is létesítettek.

A faépítkezés elsőbbsége a kővel szemben a szőlőhegyek pince- és présházépítkezésében nem egyértelműen bizonyítható (VAJKAI 1965), azonban kétségtelenül táji tagozódást követ. A Kovácsi-hegycsoport szőlőhegyein a gazdag helyi nyersanyag révén mindenütt a hegy bazaltkővéből épült kőpincéket találunk, az építkezési formák fejlődése az alaprajzok változásán keresztül nyomon követhető. A kőépítkezésben legegyszerűbb a földbe vájt pincét követő forma, az egyosztatú pince. A prés számára a pince előterében épült helyiséggel a pince kétosztatú présházpincévé, az időszakos tartózkodásra alkalmas helyiség leválasztásával pedig háromosztatúvá vált (2. ábra). A konyha kialakításával már négyhelyiséges épület legfejlettebb formája az emeletes présházpince (VAJKAI 1958), amely a XIX. században alakult ki: a présház és a pince alsó szintre kerülésével az épület homlokzata emeletes jelleget öltött. A domboldali helyzet adottságait kihasználva az épület hátsó oldala földszintes épület formáját mutatja, így a pincét a föld szigeteli. Ez a tájhoz alkalmazkodó, tájbaillő építkezési forma napjaink építkezési gyakorlata számára is tanulságos (3. ábra).

A faépítkezés legősibb, a Kárpát-medencében a bronzkor óta ismeretes formája a boronafalak építése (ISTVÁNFI 1997, BARABÁS és GILYÉN 1979). Kevés olyan szőlőhegy maradt fenn, amelyre a boronafalás építkezés túlsúlya jellemző, ezért rendkívül értékes Lendvadedes szőlőhegye (4. ábra), ahol még tanulmányozhatók annak különböző formái

2. ábra Háromosztatú présházpince, Bazsi
 Figure 2. Three roomed vault with presshouse, Bazsi

3. ábra „Emeletes” présházpince (Kisgörbő)
 Figure 3. “Storeyed” presshouse, Kisgörbő

(csapolt- és keresztboronafalás, zsilipelt boronafalás pincék). Ez az építkezési gyakorlat a vizsgált szőlőhegyeken leginkább a melléképületeken maradt fenn.

A Nyugat-Európában elterjedt fagerendavázás (Fachwerk) szerkezetek mintájára készült hazai fakeretvázás falak kialakításának gyakorlatát Istvánfi (1997) a török hódolt-

4. ábra Lendvadedes szőlőhegye (szabályos utcahálózat, utcás elrendeződés)
Figure 4. Vineyard of Lendvadedes (symmetrical development method, regular streets)

ság után hazánkba telepített német származású mesterek munkájának tulajdonítja, ami a vizsgált szőlőhegyek tekintetében is egyértelműen kimutatható. Legértékesebb példái Eszteregnye szőlőhegyén láthatók (a Mura völgyét szegélyező dombsor része), de szép példái láthatók a szintén dél-zalai Börzönce szőlőhegyén is (5. ábra).

Ebben a három csoportban az építkezési formákat tehát egyrészt a természeti adottságok (könnyen kitermelhető kő, erdőszültség), másrészt a közösségek képességei (építőmesterek gyakorlata, a tulajdonosok vagyoni lehetőségei) határozták meg. Ennek megfelelően a szőlőhegyek egymástól eltérnek, különbségeik táji-történeti tagozódást követnek. Ezek a különbségek mérhetők az alkalmazott gyümölcsfajok és -fajták körén, a pincék, présházak köré ültetett dísznövények fajtakörén, az építészeti kiselemeken (vallási emlékek, szentek szobrai, fészületek) és a gazdálkodási hagyományokon is.

A szőlőhegyi értékek fennmaradásának és megőrzésének kérdései

A szőlőhegyek jelentősége az értékgazdagság ellenére sem kizárólag a számbavehető természeti és táji értékek megőrzése miatt fontos. A szőlőhegy társadalmi szerepének jelentősége, hogy önálló birtokos közössége erős identitástudattal rendelkezett, tagjainak fontos, sokáig szinte egyetlen jóléti tényezője volt a szőlőhegyi birtok, amely alapvetően meghatározta a vidéki ember életminőségét.

A napjainkban is zajló társadalmi értékrendváltás következményeként megváltozott a termőföldhöz való viszony, a szőlőbirtok tulajdonlásának értéke és a gazdálkodás

5. ábra Hagományos faépítkezés Eszteregnye szőlőhegyéről
Figure 5. Traditional wooden buildings in vineyards of Eszteregnye

megélhetésben betöltött szerepe. A gazdálkodásra szerveződött közösségek szétesése már a komplex szabályozás megszűnésekor elkezdődött, s azóta is folyik. A birtokosok körében többnyire ma is él még a szőlőbirtokhoz való kötődés, de a szőlőhegyek értékrendben betöltött szerepe közel sem hasonlítható az egykorihoz.

A szőlőhegyek szabályozási rendszere elszakadt az azokat megművelő közösségek szintjétől. A zártkertek sorsa az üdülési funkciók, beépítések robbanásszerű térhódításá-

val irányíthatatlanná vált. Ezzel együtt a szőlőhegyeken is megjelentek az üdülési igényeket kiszolgáló, a tájtól funkciójában és formájában, anyaghasználatában is elütő létesítmények, párhuzamosan a gazdálkodás hanyatlásával, visszafordíthatatlan változásokat okozva a tájkarakterben. A szőlőhegyek jövőképe a gazdálkodástól függ: csak akkor marad meg az értékgazdag tájstruktúra fenntartásának esélye, ha a megváltozott társadalmi értékrendben a szőlőhegyeken folyó gazdálkodás szerepét sikerül megőrizni.

Kérdés, hogy a szőlőhegyek meddig tudnak belső erőforrásaikból alkalmazkodni napjaink megváltozott körülményeihez, a döntéshozók pedig mikor, hogyan és milyen mélységben tudnak beavatkozni egy ilyen komplex természeti-társadalmi-gazdálkodási rendszer működésébe.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Dr. Csima Péternek, Gergely Attilának és Dr. Illyés Zsuzsának a Budapesti Corvinus Egyetem tanárainak munkám folyamatos figyelemmel kísérését és szakmai segítségét és Gyarmati Zsoltnak a kutatási tevékenységben való közreműködését.

Irodalom

- Barabás J., Gilyén N. 1979: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, p. 41–42
- Belényesy M. 1955: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. In: Néprajzi Értesítő, Budapest, 37: 16–23
- Belényesy M. 1958: Adatok a régi hegyközségek történetéhez. Néprajzi Közlemények III./1–2., Budapest, p. 288
- Csoma Zs. 1993: Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, p. 45
- Csoma Zs. 2004: Magyar Történelmi Borkalendárium. Örök időkre. Mezőgazda Kiadó, Budapest
- Cros Kárpáti Zs., Gubicza Cs., Ónodi G. 2004: Kertségek és kertművelők. Urbanizáció vagy vidékfejlesztés? Mezőgazda Kiadó, Budapest, p. 51–53.
- Égető M. 1980: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia 91. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 68
- Égető M. 2001: Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a XVII–XIX. századból. In: Égető M. (szerk.): Szőlőhegyek történetének forrásai sorozat, I. kötet. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest (az 1985-ös kiadás reprint formája), p. 19–59.
- Istvánfi Gy. 1997: Az építészet története. Óskor. Népi építészet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, p. 146–147, 231–233
- Laposa J. 1998: Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Mezőgazda Kiadó, Budapest
- Vajkai A. 1958: Balaton melléki présházak. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, p. 18–19.
- Vajkai A. 1964: Balatonmellék. Gondolat Kiadó, Budapest
- Vincze I. 1958: Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő, XL., Budapest. p. 88–90., 93.
- Zala Megyei Levéltár 1830: Bontzodföldi Ujj-Hegynek négyszegű őllyekre, vagy is Hold számra való felmérése, 1830. július 6. (belső címlap)

Jogszabályok:

1985. évi 21. törvényerejű rendelet A világ kulturális és természeti örökségének védelméről szóló, az Egyesült Nemzetek Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete Általános Konferenciájának ülészakán Párizsban, 1972. november 16.-án elfogadott egyezmény kihirdetéséről
- 253/1997. (XII. 20.) Korm. rend. Az Országos Településrendezési és Építési Követelményekről
- European Landscape Convention. CETS No.: 176., Council of Europe, 2000 (http://www.coe.int/t/e/Cultural_Co-operation/Environment/Landscape/)

Források:

1. Hántai hegy, 1629. febr.27. (In: Égető M. 2001)
2. Kis- (Új-) Hántai hegy, 1689.márc. 26. (In: Égető M. 2001)

3. Kis- (Új-) Hántai hegy, 1753.máj. 5. (In: Égető M. 2001)
4. Öreg- (Nagy-) Hántai hegy, 1701 ((In: Égető M. 2001)
5. Kis- és Nagyhántai hegy, Törzsökhegy, 1764. nov. 28. (In: Égető M. 2001)
6. Gecsei hegy, 1721, júl. 6. (In: Égető M. 2001)
7. Repcei hegy, 1778. nov. 1. (In: Égető M. 2001)
8. Csatári hegy, 1733. márc. 13. (In: Égető M. 2001)
9. Agyagliki hegy, 1762. jún. 24. (In: Égető M. 2001)
10. Tikosi és Bári hegy, 1758. júl. 8. (In: Égető M. 2001)
11. Fehéregyházi hegy, 1764. máj. 26. (In: Égető M. 2001)
12. Kőhegy, 1767. jan. 2. (In: Égető M. 2001)
13. Ódor hegy, 1759 (In: Égető M. 2001)
14. Ódor hegy, 1803. jan. 10. (In: Égető M. 2001)
15. Baconaki hegy, 1701. jún. 20. (In: Égető M. 2001)
16. Eszteregnye (keletkezési ideje ismeretlen, Zala Megyei Levéltár)
17. Mísefa, 1753. febr. 25. (megyei statútum I. kiadása) (Zala Megyei Levéltár)
18. Mísefa, 1750. febr. 25. (Zala Megyei Levéltár)
19. Soólyi Szőlőhegy, 1821 (In: Soólyi Szőlőhegy Ártikulusok, 1997, Sólyi Önkormányzat magánkiadása)
20. Soólyi Szőlőhegy, 1866 (In: Soólyi Szőlőhegy Ártikulusok, 1997, Sólyi Önkormányzat magánkiadása)
21. Gutorfölde, Balogh hegy, 1770 (megyei statútum II. kiadása), (Zala Megyei Levéltár)
22. Salomvár hegyközség iratai 1783-1894 (1928) (Zala Megyei Levéltár)

GENERATION AND DEVELOPMENT OF LANDSCAPE STRUCTURES
ON TRADITIONALLY CULTIVATED SMALL PARCEL VINEYARDS

K. GYARMATI

Corvinus University of Budapest,
Department of Landscape Preservation and Reclamation
H-1118 Budapest, Villányi út 35-43. e-mail: peremizs@freemail.hu

Keywords: Transdanubia, Zala Hills, landscape character, traditional viticulture, land use history, traditional folk architecture

The traditional land use structures (mosaic of small parcels) on vineyards are very important parts of special Hungarian landscapes. Their development was motivated by the importance of cultivation, especially of viticulture. The legal status of vineyards in the Middle Ages led to special revolution in landscape structure, which remarkably differs from that of the villages. This improved the present mosaic structure and landscape diversity, which involves many cultural and natural values. These landmarks show many variations related to local history and cultivation. The current study presents information collected and evaluated about the history of vineyards, the special methods of landscape development forms and different groups of cultural values, which are illustrated by local examples. Questions are taken about the future of these hills and tasks for the preservation of this valuable landscape character.